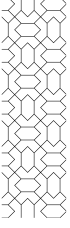

CITATION

Esat ÖZCAN, "The Place of Turkish Commentaries in Ottoman Commentary Tradition", *Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]*, 17, (2020/17) pp. 161-187.

OSMANLI TEFSİR GELENEĞİNDE TÜRKÇE TEFSİRLERİN YERİ

The Place of Turkish Commentaries in Ottoman Commentary Tradition

Esat ÖZCAN

Dr. Öğr. Üyesi,

Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.

Assist. Prof.,

Siirt University, Theology Faculty, Department of Basic Islamic Sciences.

esatozcan75@gmail.com, [Orcid: 0000-0003-0974-8325](https://orcid.org/0000-0003-0974-8325).

Öz

Osmanlı dönemi medreselerinde üzerinde önemle durularak öğretilen ilimlerin başında tefsir ilmi gelmektedir. Tefsir ilmine gösterilen bu özel ilginin neticesinde o dönemde çok sayıda müfessir yetişmiş ve birçok tefsir çalışması yapılmıştır. Bu dönemde tefsirle ilgili kaleme alınan eserler, genellikle şerh ve haşiye türünden olmakla birlikte bunun yanında müstakil tefsirler de tedvin edilmiştir. Öte yandan Osmanlı'da ilim dili Arapça olduğundan tefsirler genellikle Arapça olarak kaleme alınmıştır. Ancak önemli sayıda Türkçe tefsir de yazılmıştır. Ne var ki tedvin edilen Türkçe tefsirlerin birçoğu, derleme ve tercümelere müteşekkildir. Bu çalışmada, Osmanlı tefsir geleneğindeki Türkçe tefsirlerin yeri incelenmektedir. Öncelikle Türk âlimlerin Arapça ve Türkçe tefsir çalışmaları ile ilgili özet bilgiler aktarılacak, ardından Osmanlı dönemindeki Türkçe tefsir çalışmalarına geçilecektir. Osmanlı dönemindeki tercüme ve Türkçe tefsirin seyriyle ilgili bilgi verilirken genel tefsir çalışmaları içindeki Türkçe olanların az olmasının nedenleri araştırılacaktır. Daha sonra Osmanlı'daki tefsir faaliyetlerinden bahsedilecektir. Osmanlı toplumunda yaygınlık kazanan Türkçe tefsirler ve yazarları tanıtılacak, yaygınlık kazanamayan tefsir çalışmalarıyla ilgili kısa bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Osmanlı, Türkçe, Müstakil, Derleme.

Abstract

One of the most important sciences taught in madrasas during Ottoman period was the science of commentaries. Because of this interest given to the science of commentaries, many commentators were educated and many commentaries were written. Although the works written about the commentaries usually consisted of annotations and footnotes during this period, individual commentaries were also codified. On the other

KAYNAKÇA

Esat ÖZCAN, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri" *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 17, (2020/17) ss. 161-187. **Makale Geliş T.:** 10/02/2020 **Kabul T.:** 24/05/2020 **Makale Türü:** Araştırma Makalesi.

hand, since the language of science was Arabic in the Ottoman Empire, the commentaries were usually written in Arabic, but a significant number of Turkish commentaries were also written. However, many of the commentaries, which were codified in Turkish, consisted of compilations and translations. In the present study, the place of Turkish commentaries in the Ottoman tradition of commentary will be examined. Firstly, information will be given about the Arabic and Turkish commentaries of Turkish scholars. Then, the Turkish commentaries during the Ottoman period will be dealt with. When information is given about the translation and the Turkish commentaries during the Ottoman period, the reasons for the low number of Turkish commentaries among general commentaries will be investigated. Then, the commentaries during the Ottoman State will be mentioned. The Turkish commentaries and their authors, who were respected in the Ottoman Society, will be introduced and brief information will be given about the commentaries that were not so common.

Keywords: Commentary, Ottoman, Turkish, Individual, Compilation.

GİRİŞ

Kur’ân, anlaşılın ve gereği yapılınsın diye indirilmiştir. Bunun için Hz. Peygamber çeşitli vesilelerle Kur’ân’ı tefsir ederek onun nasıl anlaşılması gerektiğini sahabeye öğretmiştir. Sahabe de hem Hz. Peygamber’in tefsirle ilgili sözlerini nakletmiş hem de onun gösterdiği şekilde tefsir yaparak sonraki nesillere yol göstermişlerdir. Bu tefsir geleneği daha sonra gelen âlimler tarafında sürdürülmüş ve belli bir müddet sonra bu konuda eserler yazılmaya başlanmıştır.

Türkler IX. yüzyılda İslamiyet’le tanışmış ve X. yüzyıldan itibaren kitleler halinde İslamiyet’e girmeye başlamışlardır.¹ Türkler İslamiyet’i kabul ettikten sonra bu dine çok büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu hizmetlerin en önemlilerinden biri de şüphesiz Kur’ân’ın tefsiridir. Türk âlimler, tefsir konusunda önemli eserler telif etmişlerdir.² Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî (öl. 333/944) (*Te’vîlâtü ehli’s-sünne*), Ebü’l-Leys es-Semerkindî (öl. 373/983) (*Tefsîru Ebi’l-Leys es-Semerkindî*), Zemahşerî (öl. 538/1144) (*el-Keşşâf ‘an hakâ’iki’t-tenzîl*), Ebü’l-Berekât en-Nesefî (öl. 710/1310) (*Medârikü’t-tenzîl ve hakâ’iku’t-te’vîl*) Molla Gürânî (öl. 893/1488) (*Gâyetü’l-emânî fi tefsîri’l-ke’lâmi’r-rabbânî*), Ebüssuûd Efendi

¹ Abdülkerim Özeydin, “Türkler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/478; İsmail Taş, *15. Yüzyıla Ait “Enfesü’l-Cevâhir” Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 8.

² Hidayet Aydar, “Türkler’de Kur’ân Çalışmaları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999), 159.

(öl. 982/1574) (*İrşâdü'l-‘akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*) ve İsmail Hakkı Bursevî (öl. 137/1725) (*Rûhu’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân*) tefsir konusunda önemli eserler veren Türk âlimlerin sadece birkaçıdır.³

Kur’ân, bütün insanlara gönderilmiş; ancak Arapça indirilmiştir. Bunun için onun başka dillere tercüme etme gereği duyulmuştur. Kur’ân’ın diğer dillere tercüme işi, Hz. Peygamber döneminde başlamıştır. Hz. Peygamber hicretin 7. yılında çevre ülke krallarına gönderdiği mektuplarında Kur’ân âyetlerinden istifade etmiş ve söz konusu mektupları ilgililere tercüme edecek kişilerle göndermiştir.⁴ Selman-ı Fari’si ise Hz. Peygamber’in izniyle el-Fâtîha sûresini Farsçaya tercüme etmiştir.⁵

Kur’ân’ı kendi dillerine tercüme edenler arasında şüphesiz Türkler de yer almıştır. Türkçe tercüme ve tefsir çalışmaları, X. yüzyılda ve büyük ihtimalle namazda okunan el-Fâtîha ve bazı kısa sûreleri tercüme etmekle başlamıştır. Türkçe tercüme/tefsir çalışmasının ilk olarak kim tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Ancak İslâmî ilk eserler arasında bir Türkçe el-Fâtîha sûresi tefsiri bulunmuş ve bunun X. ya da XI. yüzyılda yazıldığı kabul edilmiştir.⁶

1. OSMANLI’DA TEFSİR ÇALIŞMALARI

Osmanlı’nın kuruluş asrından itibaren tercüme ve Türkçe tefsir çalışmaları yapılmıştır. Osmanlı’nın ilk dönemindeki tercüme ve Türkçe tefsir çalışmaları genellikle beyzâdelere, şehzâdelere ve talebelere Arapça öğretmek maksadıyla telif edilmiştir.⁷ Medreseler kurulup yaygın-

³ Aydar, “Türkler’de Kur’an Çalışmaları”, 169-170.

⁴ Muhammed Said Ramazan el-Bûrî, *Fikhü’s-sîreti’n-nebeviyye* (Dımaşk: Dârü’l-Fikr, 1426/2005-2006), 250-252.

⁵ Mahmud b. Abdullah el-Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, thk. Ali Abdülbarî ‘Atıyye (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1415/1994-1995), 6/365; Aydar, “Türkler’de Kur’an Çalışmaları”, 64.

⁶ Hidayet Aydar, *Kur’ân-ı Kerîm’in Tercümesi Meselesi* (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2014), 102; Sadrettin Gümüş, “Kur’an ve Tefsirin Türkçe’ye Çevirisinin Tarihi Süreci” *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri Sempozyumu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012), 26; Mehmet Akif Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 42-43.

⁷ Mustafa Özkan, “Eski Anadolu Türkçesinde Yapılan Sure Tefsirleri ve Üveys b. Hoca Os mân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ’nın Amme Cüzü Tefsiri”, *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, ed. Mustafa Özkan - Enfel Doğan

laştıktan sonra Türkçe tefsir çalışmaları azalmış, Türkçe yerine Arapçaya ağırlık verilmeye başlanmıştır. Tanzimat'tan sonra yine Türkçeye dönülmüş hatta ilk dönemden daha fazla Türkçe çalışmalar yapılmıştır. Medreselerin yaygınlaşmasından Tanzimat'a kadar olan dönemde Türkçe çalışmaların az olmasının belli nedenleri vardır. Bunları maddeler halinde şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Kur'an'ı anlamanın birçok ilmi gerektiren bir konu olduğu kanaatinin olması

2. Tercüme ve Türkçe tefsir yazmanın zor olması

3. Tercümenin câizliği konusunda tartışmaların olması

Bu dönemde halkın tefsir ihtiyacı, aşağıdaki yöntemlerle giderilmeye çalışılmıştır:

1. Medreselerdeki tefsir dersleri

2. Halka açık tefsir dersleri

3. Cami ve tekkelerde yapılan vaazlar

4. Üç aylarda taşrada yapılan irşat faaliyetleri

Taşrada medrese ve âlimlerin az olması, Türkçe tefsir çalışmalarının İstanbul'a nazaran daha fazla olmasına vesile olmuştur.⁸

Osmanlı geleneğindeki Türkçe tefsir çalışmalarını aşağıdaki gibi çeşitli sınıflara ayırmak mümkündür.

1.1. Sözlü Çalışmalar

1.1.1. Medreselerdeki Tefsir Dersleri

Osmanlı döneminde ilk medrese Orhan Bey tarafından İznik'te kurulmuştur. Daha sonra her şehirde, kasabada hatta bazı köylerde medreseler inşa edilmiştir. 1910 yılına gelindiğinde medreselerin sayısı 2490'a ulaşmıştır.⁹ Bu medreselerde dinî ve âli ilimlerden sonra tefsir dersi okutulmuştur. Tefsir dersi için başta *Envârü't-tenzîl*, *el-Keşşâf* 'an *hakâ'iki't-tenzîl* tefsirleri ile *Celâleyn* adıyla meşhur olan tefsir tercih

(İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2010), 320; Murat Kaya, "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri" Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri Sempozyumu (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012), 307.

⁸ Murat Kaya, "Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsir Çalışmaları", *Bişkek Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 15-16 (2013), 66-67.

⁹ Kaya, "Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsir Çalışmaları", 67.

edilmiştir. Bu tefsir dersleri okutulurken izahların Türkçe yapılması, tercüme ve Türkçe tefsirin gelişmesine katkı sağlamıştır.¹⁰

1.1.2. Cami ve Tekkelerdeki Tefsir Sohbetleri

Osmanlı döneminde âlimler, kürsülerde halka Kur'ân'ın tefsirini yapmışlardır. Hatta bazıları vaazlarla bir tefsiri baştan sona kadar halka okumuştur. Bilhassa tasavvuf erbabı âlimler, bu sözlü tefsir sohbetlerine çok önem vermişlerdir. Bazıları bu sohbetlerini toplamış ve kitap haline getirmiştir.¹¹ Bursa Ulu Camii'nde verdiği tefsir vaazlarından *Rûhu'l-beyân* tefsirini meydana getiren İsmail Hakkı Bursevî, bunlardan biridir.¹²

1.1.3. Medrese Hoca ve Talebelerinin Üç Aylarda İstanbul ve Taşrada Yaptıkları Tefsir Sohbetleri

Medrese hocaları özellikle Ramazan ayında başta Selâtîn camileri olmak üzere diğer camilerde de halka açık tefsir dersleri yapmışlardır.¹³

1.1.4. Huzur Dersleri

1759 yılından 1924 yılına kadar devam eden huzur dersleri, padişahların huzurlarında yapılmıştır. Akademik kalitede yapılan bu tefsir dersleri, Ramazan ayında genellikle haftada bir ya da iki defa yapılmıştır. Huzur derslerinde bir âyet ya da Kur'ân'dan bir bölüm seçilmiş, padişahın hazır bulunduğu bir ortamda âlimlerce o âyet ya da bölümle ilgili tefsir tartışmaları yapılmıştır.¹⁴

¹⁰ Mehmet Paçacı, "Osmanlı Medresesinde Tefsir Öğretiminin Yeri ve Tefsirin Çağdaşlıkla Karşılaşması", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011), 1/72.

¹¹ Kaya, "Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsir Çalışmaları", 67.

¹² Abdulhamit Birışık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri Sempozyumu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012), 232.

¹³ Kaya, "Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsir Çalışmaları", 67.

¹⁴ Kaya, "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri", 304.

1.1.5. Sarayda Yıl Boyu Yapılan Tefsir Dersleri

Osmanlı döneminde sarayda yıl boyu tefsir dersleri okutulmuştur.¹⁵

1.2. Yazılı Çalışmalar

Yazılı tefsir çalışmalarının bir kısmı basılmış, büyük bir kısmı ise hala yazma olarak kalmaya devam etmektedir. Bu çalışmaların bir kısmında sadece bir âyet, bir sûre ele alınmakta, bir kısmında ise Kur'an'ın tamamı tefsir edilmektedir. Türkçe yazılan tefsirler içinde telif eserler olduğu gibi tercüme veya telif tercüme karışımı eserler de bulunmaktadır. Bu çalışmaların büyük bir kısmı, şerh ve haşiyelerden müteşekkildir. Türkçe tefsir çalışmalarının hedef kitlesi, genellikle medrese talebeleri veya halktır.¹⁶

Osmanlı döneminde tercüme ve Türkçe tefsir çalışmaları şu üç şekilde yapılmıştır.

1. Kelimelerin altlarına Türkçe anlamları yazılarak yapılan çalışmalar

Bu çalışmalara satırarası tercüme/melal denilmektedir. Çünkü Kur'an kelimelerinin altlarına Türkçe karşılıkları yazıldığı için Kur'an'ın satırları arasına birer Türkçe tercüme satırı yer almaktadır. Bu çalışmalar, bir nevi Kur'an sözlüğü mahiyetindedir.

2. Âyetlerin tercüme ve tefsiri de yazılmak suretiyle yapılan geniş çalışmalar

Bu çalışmalarda genellikle âyetlerin tercümesi yazılmakta, ardından söz konusu âyetler tefsir edilmektedir.

3. Bu geniş çalışmalardan daha özlü bir şekilde yapılan çalışmalar

Türkçe tefsir çalışmalarının bir kısmının çok uzun olması, onlardan istifade etmeyi zorlaştırmıştır. Bunun için bazı âlimler, bu tefsirleri özetlemek suretiyle daha özlü çalışmalar ortaya koymuşlardır.¹⁷

Osmanlı'da Türkçe tam tefsirlerden çok Türkçe sûre tefsirleri yapıl-

¹⁵ Kaya, "Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsîr Çalışmaları", 67-69.

¹⁶ Kaya, "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri", 305-306. Geniş bilgi için bk. Muhammed Abay, "Osmanlı Dönemine Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi* 1 (1999), 258/303; Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 68-105.

¹⁷ Kaya, "Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsîr Çalışmaları", 67.

mıştır.¹⁸ Bunlardan birkaç örnek verdikten sonra Osmanlı toplumunda yaygın hale gelen tam Türkçe tefsirleri tanıtmaya çalışacağız.

1. Muslihuddin Mustafa b. Muhammed Ankaravî'nin Türkçe sûre tefsirleri

Ankaravî'nin el-Fâtiha, Yâsîn ve el-Mülk sûreleri ile Amme cüzü Türkçe tefsirleri bulunmaktadır.¹⁹ *Tefsîr-i Sûre-i Mülk* adlı el-Mülk sûresi tefsiri, Mustafa Özel tarafından transkripsiyonu yapılarak 2005 yılında yayımlanmıştır. *Tefsîr-i Sûre-i Fâtiha* ile *Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn* ve *Tefsîr-i Cüz'i Amme* adlı tefsirleri ise yazma olarak kalmaya devam etmektedir.²⁰

2. Hızır Bey'in *Tefsîr-i Yâsîn-i Şerîf* Adlı Türkçe tefsiri

Hızır Bey'in bu çalışmasını Ayşe Hümeysra Aslantürk, tahkik ederek neşretmiştir (*Yasin-i Şerif Tefsiri*, İstanbul 1997).²¹

3. Muhyiddin Muhammed Niksarî'nin *Tefsîr-i Sûre-i İhlâs* Adlı Türkçe tefsiri

Niksarî'nin bu Türkçe tefsiri, yazma olarak kütüphane raflarından kalmaya devam etmektedir.²²

4. Abdülmecid b. Şeyh Nasuh Tosyevî'nin Türkçe sûre tefsiri

Tosyevî, *Tezkîrû'n-nâsîn fî tefsîri Sûreti Yâsîn* ile *Tefsîru Sûreti'l-Mülk* adlarıyla Yâsîn ve el-Mülk sûrelerini Türkçe tefsir etmiştir. Tosyevî'nin bu çalışması, iki ayrı tefsir değil, iki bölümden oluşan bir tefsirdir. Mezkûr tefsir üzerinde tahkik, transkripsiyon veya latinize çalışması yapılmamıştır.²³

5. İsmail Rusûhî Ankaravî'nin Türkçe sûre tefsirleri

Rusûhî'nin *Fütûhât-ı ayniyye* adlı bir Türkçe el-Fâtiha sûresi tefsiri vardır. Bu tefsir, 1910 senesinde basılmıştır. Tefsir, Semih Ceyhan tara-

¹⁸ Kaya, "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri", 307.

¹⁹ Birşık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 234.

²⁰ Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 52-57.

²¹ Birşık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 235.

²² Süleyman Pak, "Tokatlı Bir Müfessir: Muhyiddin Muhammed İbn İbrahim Niksarî'nin Tefsir İlmine Katkıları (İhlas Suresi Tefsiri Örneği)", *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* (Tokat: y.y., 2017), 3/249-255.

²³ Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 87-88; Süleyman Pak, "Abdülmecid b. Nasûh b. İsrail Amâsî'nin Tefsir İlmine Katkıları", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu* (Amasya: y.y., 2017), 1/238.

findan latinize edilerek 2014 yılında neşredilmiştir.²⁴ Rusûhî, *Misbâhu'l-esrâr* adıyla Nûr sûresi 35. âyetini de tefsir etmiştir. Eser, yazma halindedir.²⁵

6. Abdülhay Celvetî'nin *Tefsîr-i ba'z-ı Süver-i Kur'âniyye* adlı tefsiri

Bu eser, Meryem, Yâsîn, el-Fetih, er-Rahmân, en-Nebe, en-Nâzi'ât, Abese, et-Tekvîr, el-İnfîtâr, el-Mutaffifîn ve el-Kevser sûrelerini ihtiva etmektedir. Tefsir, yazma haldedir.²⁶

7. İsmail Hakkı Bursevî'nin, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha* adlı el-Fâtiha sûresi tefsiri

8. Gazzîzâde Abdüllatif Efendi'nin *Fütûhât-ı Kenzi'l-Kur'ân* adlı el-Fâtiha sûresi tefsiri

Bu iki tefsir üzerinde herhangi bir tahkik, transkripsiyon veya latinize çalışması yapılmamıştır.²⁷

9. Giritli Sırrı Paşa'nın (Sırrî-i Girîdî) Türkçe sûre tefsirleri

A. *Sırru Kur'ân*

el-Fâtiha sûresinin tefsiri olan eser, üç cilt halinde basılmıştır (İstanbul 1884).²⁸

B. *Ahsenü'l-kasas (Tefsîr-i Sûre-i Yûsuf Aleyhisselâm)*

Bu Türkçe tefsir, üç cilt olarak basılmıştır (İstanbul 1891). Tahir Galip Seratlı bu eseri *Hikâyelerin En Güzeli, Ahsenü'l-kasas, Güzül İnsan Yûsuf* adıyla sadeleştirmiştir (İstanbul 2005).²⁹

A. *Sırru Meryem (Tefsîr-i Sûre-i Meryem)*

Eser, iki cilt halinde basılmıştır (Diyarbakır 1893).³⁰

B. *Sırru İnsân (Tefsîr-i Sûre-i İnsân)*

Bu eser basılmıştır (Âmid 1309; İstanbul 1894).³¹

C. *Sırru Furkân (Tefsîr-i Sûre-i Furkân)*

²⁴ Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 97-98.

²⁵ Birşik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 236-237.

²⁶ Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 122-123.

²⁷ Birşik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 233; Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 123-124, 131-132.

²⁸ Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 174-175.

²⁹ Birşik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 238; Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 175-176.

³⁰ Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 176-177.

³¹ Birşik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 238.

Eser, iki cilt halinde basılmıştır (İstanbul 1889).³²

D. *Sırru Tenzîl*

Bu eser, *Ahsenü'l-kasas, Sırru Furkân ve Sırru İnsân* adlı tefsirlerin muhtasarıdır. Eser, üç cilt halinde basılmıştır (Diyarbakır 1895).³³

10. Muallim Naci'nin Türkçe sûre tefsirleri

A. *Hulâsatü'l-İhlâs, (Tefsîru Sûreti'l-İhlâs)*: Bu çalışma, Fahreddin er-Râzî'nin el-İhlâs sûresi tefsirinin özet bir tercümesidir (İstanbul 1887).³⁴

B. *Muammâ-yı İlahî (Ba'z-ı Süver-i Kur'âniyye'nin Evâilindeki Hurûf-ı Teheccî)*, Fahreddin er-Râzî'nin mukattaa harfleriyle ilgili aktardığı malumatların tercümesidir. Bu eser yayımlanmıştır (İstanbul 1885).³⁵

C. *İcâz-ı Kur'ân*, Fahreddin er-Râzî'nin el-Fâtîha sûresi tefsiri ile ilgili bir bölümün tercümesidir (İstanbul 1884; İstanbul 1891). Ümit Şimşek, bu eseri *İcâzü'l-Kur'ân* adıyla latinize ederek basmıştır (İstanbul 1997).³⁶

11. Hüseyin Vassaf'ın Yâsîn sûresi tefsiri

Hüseyin Vassaf, Bursevî'nin *Rûhu'l-be'yân* tefsirinin Yâsîn sûresini *Esrar-ı Kur'âniyye'den Bir Nebze (Rûhu'l-Beyân'dan Yâsîn-i Şerîf Tercümesi)* adıyla tercüme etmiştir. Tefsir, yazma haldedir.³⁷

1.2.1. Osmanlı Döneminde Yaygın Hale Gelen Tam Türkçe Tefsir Çalışmaları

1.2.1.1. Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Tefsirinin Tercümeleri

Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî (öl. 373/983), tefsir ilmi yanında hadis, fıkıh, ahlak ve kelam ilimleri ile de meşgul olmuş Türk kökenli bir âlimdir. Tasavvufa meyilli olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır. Ebü'l-Leys es-Semerkandî, tefsirini Arapça olarak yaz-

³² Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 176.

³³ Kaya, "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri", 318.

³⁴ Birşık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 226; Kaya, "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri", 318; Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 182-173.

³⁵ Birşık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 226. Ayrıca bk. Kaya, "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri", 318.

³⁶ Birşık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 226. Ayrıca bk. Kaya, "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri", 318.

³⁷ Birşık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 233. Ayrıca bk. Kaya, "Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsir Çalışmaları", 88.

mıştır. Kütüphanelerde tefsirin çok sayıda mahtût nüshası mevcuttur.³⁸ Ebü'l-Leys es-Semerkandî, tefsirine herhangi bir isim koymamıştır. Bunun için tefsire *Tefsîru Ebi'l-Leys*,³⁹ *Tefsîrül'-Kur'ân*⁴⁰ veya *Tefsîrül'-Kur'âni'l-'Azîm*⁴¹ isimleri verilmiş, bazı mahtût nüshaların üzerinde ise *Tefsîrül'-Kur'âni'l-Kerîm* ismi yazılmıştır. Bunun için mezkûr tefsir bu dört adla anılır olmuştur. Tefsirin bazı mahtûtlarının üzerinde *Bahrü'l-'ulûm* ismi yazılmış, bu da M. Hüseyin ez-Zehebî ve Abdullah Mahmud eş-Şehhate'nin Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinin isminin *Bahrü'l-'ulûm* olduğunu iddia etmelerine neden olmuştur.⁴² Tefsiri tahkik eden araştırmacılar, muhtemelen eserin bazı nüshaları üzerinde bulunan *Bahrü'l-'ulûm* isminden ve Zehebî ve Şehhate'den etkilenerek Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinin isminin *Bahrü'l-'ulûm* olduğunu iddia etmiş ve eserin üzerine bu ismi yazmışlardır. Eseri tahkik eden araştırmacılarından biri, Kâtib Çelebi'nin (Hacı Halife) Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye ait olan bir mahtûtu *Bahrü'l-'ulûm* isminden dolayı Alâeddin Ali b. Yahya es-Semerkandî'ye (öl. 860/1456) nispet ettiğini ve her iki müfessire ait eserlerin isimlerinin *Bahrü'l-'ulûm* olduğunu fark etmediğini ileri sürmektedir. Aynı araştırmacı, Ziriklî'nin de Kâtib Çelebi'den etkilenerek söz konusu mahtûtu Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye nispet etme konusunda tereddüt yaşadığını belirtmektedir.⁴³ Bu konuda yanılan Kâtib Çelebi ve Ziriklî değil, Ebü'l-Leys

³⁸ Paçacı, “Osmanlı Medresesinde Tefsir Öğretiminin Yeri ve Tefsirin Çağdaşlıkla Karşılaşması”, 1/73; Birişik, “Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler”, 203.

³⁹ Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi (Hacı Halife), *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâru lhyâ'i't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 1/441.

⁴⁰ Zeynüddin Kasım İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1992), 310; Ahmed b. Muhammed el-Edenevî (el-Edirnevî), *Tabakâtü'l-müfessirin*, thk. Salih b. Muhammed el-Huzzî (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1997), 91; Hayrüddin b. Mahmud ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâ'în, 2002), 8/27.

⁴¹ Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1983), 2/346.

⁴² M. Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 1/161; Abdullah Mahmud eş-Şehhâte, *Târîhu'l-Kur'ân ve't-tefsîr* (Kahire: y.y., 1972), 175-176; Yunusdjon Olimov, *Alaeddin es-Semerkandî'nin Bahru'l-Ulûm Adlı Tefsiri ve Kaynakları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 12.

⁴³ İshak Yazıcı, “Semerkandî, Ebü'l-Leys”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/475; Enver Mahmud Hattâb, “Tefsîrül-İmâm Ebi'l-Leys es-Semerkandî: Nazarât fî tahkiki ismi'l-kitâb”, *Merkezü tefsîr*

es-Semerkindî'nin tefsirinin üzerindeki hatalı kayıttan yola çıkarak mezkûr eserin isminin *Bahrü'l-'ulûm* olduğunu iddia eden söz konusu araştırmacılar. Zira ne Kâtib Çelebi ne de Ziriklî, mezkûr tefsirlerin mahtûtlarından bahsetmektedirler. Onlar, sadece *Bahrü'l-'ulûm* adlı tefsirin Alâeddin es-Semerkindî'ye ait olduğunu belirtmekle yetinmektedirler.⁴⁴

Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin tefsiri, ağırlıklı olarak rivayet tefsiri- dir. Müellif, rivayet konusunda titiz davransa da eserde zayıf hadisler⁴⁵ ve çok sayıda İsrâîliyat türü haberler mevcuttur.⁴⁶ Tefsirde bazen kıraat farklılıklarına⁴⁷ ve dille ilgili meselelere değinilmektedir.⁴⁸ Müellif tasavvufa meyilli olduğu için bu tefsirde tasavvufî görüşler de mevcuttur.⁴⁹ Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin bu tefsiri, değişik vakitlerde farklı âlimler tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Osmanlı döneminde en çok tercüme edilen tefsir, Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin tefsiridir. Aynı zamanda en çok yararlanılan tercüme de bu tefsirden yapılan tercüme-lerdir. Bu tefsirin çok sayıdaki Türkçe tercüme-leri içinde üç tanesi meşhur olmuştur. Ancak bu üç tefsirin isimleri ve yazarları hakkında karışıklık söz konusudur.⁵⁰ Aşağıda bu tefsirin meşhur olan söz konusu Türkçe tercüme-leri kronolojik olarak incelenecektir.

1.2.1.1.1. Ahmed-i Dâî'nin Tercümesi

Ahmed-i Dâî'nin kimliği ve hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Ancak Osmanlı padişahlarından Yıldırım Beyazıt ile II. Murat arasında kalan dönemde yaşadığı anlaşılmaktadır. Bir müddet Germiyan Beyliği'nde kadılık yaptıktan sonra hayatının geri kalan kısmını Çelebi

li'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye (2019), 14; Salih Yahya Savab, "Bahrü'l-'Ulûm' leys ismen sahihan li-tefsîri Ebi'l-Leys es-Semerkindî", *Mültekâ ehli't-tefsîr* (Erişim 18 Ocak 2020).

⁴⁴ Kâtib Çelebi (Hacı Halife), *Keşfü'z-zumûn*, 1/225; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/32.

⁴⁵ Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî*, thk. Mahmud Mutricî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 1/546.

⁴⁶ Semerkindî, *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî*, 1/588.

⁴⁷ Semerkindî, *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî*, 1/397.

⁴⁸ Semerkindî, *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî*, 2/334.

⁴⁹ Semerkindî, *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî*, 1/468.

⁵⁰ Paçacı, "Osmanlı Medresesinde Tefsir Öğretiminin Yeri ve Tefsirin Çağdaşlıkla Karşılaşması", 1/73; Birişik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 203.

Mehmet'in himayesinde geçirmiş ve II. Murat'ın hocalığını yapmıştır. Padişahlara ve devlet adamlarına yakınlığından ötürü bazı eserlerini onlara ithaf etmiştir. Ne doğum tarihi ne de vefat tarihi net olarak bilinen Ahmed-i Dâî'nin vefatının, 824/1421 yılından sonra olduğu tahmin edilmektedir. Mezarı Bursa'dadır. Burada adını taşıyan bir cami ve bir mahalle vardır.⁵¹

Ahmed-i Dâî'nin tefsirle ilgili ilk çalışması, müellifinden bahsetmediği *Vesiletü'l-mülûk fi ehli's-sülûk* adlı Âyetü'l-Kürsî tefsirinin tercümesidir. Bu çalışmasından sonra Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey, padişah adına ondan Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirini tercüme etmesini istemiştir. O da bu isteği yerine getirmiş ve *Tercüme-i Tefsîr-i Ebi'l-Leys es-Semerkandî* veya *Dürer-i latîf* ismiyle bu tefsiri tercüme etmiştir. O, tercümeyle manzum bir mukaddime ile başlamıştır. Bu mukaddimede Allah'ın birliği, Hz. Muhammed'in peygamberliği ve bu eseri kaleme alma nedeninden bahseden Ahmed-i Dâî, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin söz konusu tefsirini tercüme ederken tam bir tercüme yapmamış, zaman zaman kısaltmalar yapmış, başka eserlerden aldığı bilgileri ve yorumlarını da eklemiştir. Ahmed-i Dâî'nin bu eserdeki tercüme ve açıklamaları genellikle nesirdir, ancak o zaman zaman şiirden de yararlanmıştı. Bu eserin dili eski Anadolu Türkçesidir. Türkiye'deki kütüphanelerde bu eserin onlarca mahtût nüshası mevcuttur. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi (Türkçe Yazmalar, no. 3248) ve Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki (Fatih, no. 631) nüshaları hariç diğer nüshalarda yazarın manzum mukaddimesi yer almamaktadır. Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndeki nüshada (no. 137) bu manzum mukaddime olmamasına rağmen ilgili nüsha sağlamdır.⁵²

⁵¹ Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2006), 466; Birişik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 203.

⁵² Bk. Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 467; Hasan Dalkıran, *Ahmed-İ Dâî Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî Yûsuf-Ra'd-İbrahim Süreleri (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 7; Birişik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 204-205.

1.2.1.1.2. Musa İznikî'nin Tercümesi

Ebü'l-Fazl Musa b. Hacı Hüseyin İznikî Hanefî'nin tercümesi hakkında kaynaklarda yeterli bilgi mevcut değildir. İznikî nisbesinden, ilişki içinde olduğu âlimler ve devlet adamlarından hareketle onun İznik'te doğup yetiştiği, çalışmalarını Bursa ve etrafında yaptığı anlaşılmaktadır. İznikî'nin Çandarlı İbrahim Paşazâde Mehmet, Umur Bey ve Emir Sultan gibi devlet adamlarından ilgi gördüğü bilinmektedir.⁵³ Vefat yılıyla alakalı kaynaklarda değişik malumatlar bulunmaktadır. Vefat tarihi, *Hediyyetü'l-ârifin*'de 838/1434-1435 olarak geçerken⁵⁴ Fuat Sezgin'e göre 850/1446 civarındır.⁵⁵ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde vefat tarihini 833/1429-1430 olarak verirken⁵⁶ bu eserden önce yayımladığı makalesinde ise 838/1434-1435 olarak zikretmektedir.⁵⁷ İznikî'nin kendi el yazması olduğu ifade edilen *Enfesü'l-cevâhir* adlı eserindeki telif tarihi 838/1434-1435 olarak geçmektedir. Buna göre vefat tarihinin en erken 838/1434-1435 yılı olması gerekmektedir.⁵⁸

Musa İznikî'nin telif ve tercüme ettiği eserlerdeki tasavvuf ve ahlakla ilgili bilgiler ve *Münebbihü'r-râküdîn* adlı eserinin hem adı hem de içeriği, onun mutasavvıf bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Musa İznikî'nin çalışmaları, Türkçe'nin bir ilim dili olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir. Türk Dil Kurumu, Musa İznikî'nin eserlerinin Türk dili için değerli olduğunu fark etmiş ve *Münebbihü'r-râküdîn* ve *Enfesü'l-cevâhir* adlı eserlerini taratarak Tarama Sözlüğü için kaynak olarak kullanmıştır. Ayrıca değişik akademik çalışmalarla onun Türkçeye katkısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tercüme-i Tefsîr-i Ebi'l-Leys adlı eser, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinin tercümesidir. Musa İznikî'nin, bu tefsiri tercüme ettiği kesin gibi olmakla birlikte kütüphanelerde ona nispet edilen nüshaların ona

⁵³ Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 473; Bırışık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 205.

⁵⁴ İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin, Esmâ'ül-müellifin ve âsârü'l-musanîfin* (Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-'Arabî, ts.), 2/480.

⁵⁵ Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsî'l-'Arabî*, çev. Mahmud Fehmî Hicâzî (Riyad: y.y., 1991), 3/105.

⁵⁶ Mehmet Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matba'a-ı Âmire, Ali Şükrü Matbaası, 1333/1914-1915, 1338/1919-1920, 1342/1923-1924), 2/13.

⁵⁷ Mehmet Tahir Bursalı, "Musa Bin Hacı Hüseyin İznikî", *Türk Yurdu* 6/70 (1914), 2329.

⁵⁸ M. Kâmil Yaşaroğlu, "Mûsâ İznikî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/218.

aidiyeti ve bu eserle *Enfesü'l-cevâhir* adlı eserin aynı olup olmadığı konularında ihtilaflar söz konusudur.⁵⁹

1.2.1.1.3. İbn Arabşah'ın Tercümesi

Ebü'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed ed-Dımaşkî el-Hanefî, 791/1389 yılında Şam'da doğdu. Timur'un yakındoğu seferine (802/1400) ailesi ile birlikte alınarak Semerkant'a götürüldü. Semerkant'ta bulunduğu süre zarfında Seyyid Şerîf el-Cürcânî ve İbnü'l-Cezerî gibi âlimlerden dersler aldı; Türkçe, Farsça ve Moğolcayı öğrendi. Orta Asya ve Kafkaslara uzun seyahatler yaptıktan sonra 1412 yılında Edirne'ye geldi ve buraya yerleşti. Edirne'de Molla Fenârî ve Simavna kadısının oğlu Şeyh Bedreddin gibi büyük âlimlerden dersler aldı.

Osmanlı padişahı Çelebi Mehmet'in himayesine girdi ve şehzâdelere hocalık yaptı. Padişahın isteği ile bazı önemli eserleri Arapça ve Farsçadan Türkçeye tercüme etti.

Çelebi Mehmet vefat edince, Şam'a döndü ve oraya yerleşti. Şam'da bulunduğu süre zarfında kendisini kitap telifine veren İbn Arabşah, 1438 yılında Mısır'a giderek Kahire'ye yerleşti. Mısır'da ilim çevresini genişleten İbn Arabşah, meşhur tarihçi İbn Tağrîberdî ile dostluk kurdu; felsefe, dil ve edebiyat ile yoğun bir şekilde meşgul oldu. 854/1450 yılında Mısır'da vefat etti.

İbn-i Arabşah'ın Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin eserini Türkçeye çevirdiği ve Çelebi Mehmet'e ithaf ettiği bilinmektedir. Ancak kütüphanelerimizde bulunan bu tercüme nüshalarının, hangilerinin İbn Arabşah'a ait olduğu tam olarak tespit edilememiştir.⁶⁰

Tercüme-i Tefsîr-i Ebi'l-Leys es-Semerkandî ile *Enfesü'l-cevâhir* adlı tefsir tercümeleriyle ilgili düşüncelerden hareketle şu sonuçlara varmak mümkündür:

1. Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin eseri, ilk önce Ahmed-i Dâî tarafından mufassal bir şekilde tercüme edilmiştir. Bu tercüme, daha sonra farklı zamanlarda Musa İznikî ve İbn Arabşah tarafından ihtisar edilerek

⁵⁹ Bk. Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 473; Birişik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 208.

⁶⁰ Bk. Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 475; Birişik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 210.

yeniden yazılmıştır.⁶¹ *Enfesü'l-cevâhir* adlı tefsir tercümesi ise, Hâzin'in *Lübübü't-te'vîl fi me'ânî't-tenzîl* adlı tefsirin tercümesidir ve Musa İznikî tarafından yazılmıştır.⁶² Bursa Ulu Camii 435 ve 436 numaralı nüshalar, Hâzin'in tercümesi olan *Enfesü'l-cevâhir*'in nüshalarıdır.⁶³

2. Semerkandî'nin tefsiri, *Enfesü'l-cevâhir* adıyla Musa İznikî tarafından tercüme edilmiştir. Bu tercümenin, Ahmed-i Dâî'ye nispet edilmesi doğru değildir. Ahmed-i Dâî'ye nispet edilmesine neden olan Dâî mahlası, Ahmed-i Dâî'yi işaret etmemektedir; çünkü Musa İznikî, her eserinde bu mahlası kullanmaktadır. İbn Arabşah, Musa İznikî'nin tercümesini ihtisar ederek yeniden yazmıştır. Bursa Ulu Camii 436 numaralı tefsir nüshası Semerkandî'nin tefsirinin tercümesidir. 435 numaralı nüsha ise, Musa İznikî tarafından yapılan Hâzin'in tercümesidir.⁶⁴ Ancak Hidayet Aydar tarafından 435 numaralı nüsha üzerinde yapılan araştırmayla, ilgili nüshanın Semerkandî ya da Hâzin'in tercümesi olmadığı, aksine tamamen farklı bir eser olduğu ortaya çıkmıştır.⁶⁵

1.2.1.2. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin Mevâhib-i 'Aliyye'sinin Tercümeleri

Kemâleddin Hüseyin b. Ali el-Beyhakî es-Sebzevârî el-Herevî, İran'ın Horasan bölgesindeki Sebzevâr şehrinde doğdu (830/1427). İlk tahsilini doğduğu yerde alan Kâşifi, kısa bir süre Nîşâbur ve Meşhed'de kaldıktan sonra rüyasında gördüğü Nakşibendî Şeyhi Sa'deddin Kâşgarî'nin (öl. 860/1456) kabrini ziyaret etmek için Herat'a gitti (1456). Herat'ta, Kâşgarî'nin halifesi Molla Abdurrahman Câmî ile tanıştı ve ona intisap etti. Çok etkili bir şekilde yaptığı vaizliği, burada da aynı şekilde devam ettirince kısa bir süre içinde Herat bölgesinde meşhur oldu ve Sultan Hüseyin Baykara ile şair Ali Şîr Nevâî'nin dikkatle-

⁶¹ Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 469-478; İshak Yazıcı, "Tefsiru Ebi'l-Leys Tercemeleri Hakkında Kısa Bir Araştırma", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1992), 79.

⁶² Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 469-478.

⁶³ Birışık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 208.

⁶⁴ Taş, *15. Yüzyıla Ait "Enfesü'l-Cevâhir" Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi*, 117-134.

⁶⁵ Bk. Hidayet Aydar, "Osmanlı Tefsir Kültürü Açısından Mühim Bir Eser; Bursa Ulucami 435 Numaralı Tefsir Nüshası", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turcic* 7/3 (2012), 311-322.

rini çekti. Onların istekleri ile bir sürü eser yazdı. Hocası ve şeyhi Molla Câmî'nin vefatı üzerine (1492) Herat'tan ayrıldı, doğum yeri olan Sebzevâr'a döndü ve burada vefat etti (910/1504-1505). Şîa'nın güçlü olduğu bir yerde dünyaya gelen ve hayatının büyük bir kısmını burada geçiren Kâşifi, meşrebi ve eserlerinden ötürü Sünnîlikle itham edilmiştir. Buna rağmen Herat'ta kaldığı süre zarfında Şîilik töhmetinden kurtulamamıştır. Bu ithamların nedeni, Kerbelâ vakasından bahsedip Ehl-i beyte yapılan zulümleri anlattığı *Ravzatü'ş-şühedâ* adlı eseridir. Ehl-i beyti çok sevdiği anlaşılan Kâşifi'nin, Şîiliğe herhangi bir meyli söz konusu değildir. Bunun için Herat'ta bulunduğu süre zarfında herhangi bir uyum problemi yaşamamıştır. İran doğumlu olduğundan İran biyografi yazarları onu Şîî âlimler listesine alırlar.

Kâşifi'nin bu tefsiri, Hint alt kıtasında ve İran'da *Tefsîr-i Hüseyinî* adıyla bilinir. Bazı baskılarında ise, *el-Mevâhibü'l-'aliyye fi tefsîri'l-keîâmî'r-rabbâniyye* şeklinde isimlendirilmiştir. Kâşifi, bu tefsirini Ali Şîr Nevâî'ye ithafen 890/1485 yılında yazmaya başladığı ve daha sonra yazmaktan vazgeçtiği *Cevâhirü't-tefsîr li-tuhfeti'l-emîr* isimli eserden sonra Farsça olarak 897-899/1492-1494 yılları arasında telif etmiştir. 'Aliyye kelimesinden anlaşıldığı kadarıyla bu tefsir de Ali Şîr Nevâî'ye ithafen telif edilmiştir.

Bu tefsirin dünya kütüphanelerinde birçok nüshası mevcuttur. Aynı zamanda hem tek başına hem de başka kitaplarla birlikte birçok baskısı bulunmaktadır.

Kâşifi'nin bu kısa tefsiri, yazıldığı dilde çok okunmuş ve çeşitli dillere çevrilerek geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu tefsirin tercüme edildiği diller arasında Osmanlı Türkçesi, Kazan/Tatar Türkçesi, Urduca ve Peştuca da bulunmaktadır.⁶⁶ Aşağıda bu tefsirin Türkçe tercümeleri kronolojik olarak tanıtılacaktır.

1.2.1.2.1. Ebü'l-Fazl Mehmet Efendi Tercümesi

Ebü'l-Fazl Mehmet (Muhammed) Efendi; meşhur tarihçi, şair ve hattat İdrîs-i Bidlisî'nin (öl. 926/1520) oğludur. Mehmet Efendi, II. Selim zamanında baş defterdarlık yaptığından dolayı ona Defterdarî Mehmet Efendi de denilmektedir.

⁶⁶ Birşık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 212.

İlk tahsilini babasından alan Mehmet Efendi, daha sonra dönemin büyük âlimlerinden dersler okudu. Kısa bir süre Bursa'daki Sultaniye Medresesi'nde görev yaptıktan sonra değişik yerlerde kadılık yaptı. Daha sonra Anadolu defterdarı oldu. Terfi edildiği baş defterdarlık görevinden emekli oldu. Emekli olduktan sonra ilmî faaliyetlerine ağırlık verdi. Hac yolculuğu sırasında Şam'a yakın bir yerde vefat etti (982/1574). Mehmet Efendi iyi yetişmiş, şair ve edip bir âlimdi. Birçok eser telif eden Mehmet Efendi, babasının tamamlayamadığı çalışmalarını da ikmal etti. Mehmet Efendi'nin bu tefsir tercümesinin yazma nüshaları, *el-Mevâhibü'l-'Aliyye Tercümesi* veya *Tercüme-i Tefsîr-i Mevâhib-i 'Aliyye* adlarıyla kütüphanelerimizde mevcuttur.⁶⁷

1.2.1.2.2. Selanikli Ali b. Veli b. Hamza Tercümesi

Veli Efendizâde olarak da bilinen bu âlim, aslen Selaniklidir. Dinî ilimlerle birlikte matematik ilmini de bilen Selanikli Ali'nin, Mekke'de kaleme aldığı *Tuhfetü'l-'adâd fi'l-hisâb* adlı eseri, matematiğe dair Türkçe bir eserdir. Selanikli Ali, 999/1590 yılında Mekke'de vefat etmiştir. Selanikli Ali, Kâşifî'nin tefsirini *Terceme-i Tefsîri'l-Mevâhib-i 'Aliyye* (*Terceme-i Tefsîr-i Hüseyin el-Kâşifî*) ismiyle Türkçeye tercüme etmiştir (952/1546). İki ciltlik adaptasyon bir tercüme olan bu eserde nüzul sebeplerinden ve kıraat farklılıklarından da bahsedilmektedir.⁶⁸

1.2.1.2.3. Şeyh Ömer Adulî Niğdevî Tercümesi

Şeyh Ömer Adulî (Udulî), Niğde'de yetişen âlimlerdendir. Şeyh Ömer, Kâşifî'nin tefsirini 1044/1635 yılında tercüme etmiştir. Bursalı Mehmet Tahir, Şeyh Ömer Adulî ve Gurâbzâde Ahmed en-Nâsîh'in tercümelerinden bahsederken *Mevâhib-i 'Aliyye* yerine *Mevâhib-i Ledünniyye* demesi,⁶⁹ muhtemelen bir dalgınlıktan kaynaklanmıştır; çünkü Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*'nin üçüncü cildinde bu tefsirin adını

⁶⁷ Bk. Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 480; Birişik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 213. Ayrıca bk. Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 80-81.

⁶⁸ Bk. Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 482; Birişik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 213; Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 78-79.

⁶⁹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/151, 239.

Mevâhib-i ‘Aliyye olarak kaydetmiştir.⁷⁰ Birçok kütüphanede nüshaları bulunan bu tercümenin, kayıtlara göre 1046 yılında yazılmış bir nüshası da Süleymaniye Kütüphanesi’ndedir (Pertev Paşa, no. 22, I-II 341 vr. ve 314 vr.). Ancak söz konusu nüshada mütercimnin adı, Osman Udulî olarak kaydedilmiştir.⁷¹

1.2.1.2.4. Gurâbzâde Ahmed en-Nâsîh’in Zübedü Âsâri’l-Mevâhib ve’l-Envâr

Gurâbzâde’nin bu eseri, bir tercümeden çok değişik tefsirlerden (Kâşifî, Beyzâvî, Begavî, Ebüssuûd, Hafâcî) yararlanmak suretiyle telif edilen bir eserdir. Ancak daha çok Kâşifî ve Beyzâvî’den yararlanıldığı için bir nevi Kâşifî ya da Beyzâvî’nin adaptasyon tercümesi sayılabilir. Gurâbzâde bu tefsirinde Hanefî fihkına ve Asım kıraatine bağlı kalmıştır. 1095 yılında telif edilen ve yazmaları mevcut olan bu tefsir, iki cilt halinde basılmıştır (Rıza Efendi Matbaası, İstanbul 1292-1294). Bu esere *Zübedü âsâri’l-Mevâhib ve’l-Envâr* isminin verilmesi de bu eserin büyük oranda *el-Envâr* ve *Mevâhib*’den istifade edilerek hazırlandığını göstermektedir.⁷²

1.2.1.2.5. İsmail Ferruh Efendi’nin Tercümesi

Aslen Kırımlı olan İsmail Ferruh Efendi’nin, nerede doğduğu ve nerede eğitim gördüğüyle ilgili fazla bilgi yoktur. Ferruh Efendi, Küçük memuriyetlerde bulunduktan sonra Zahire Ambarları Eminliği’ne getirilmiştir. 1211/1796 yılında ise Londra sefiri olmuştur.⁷³

Londra dönüşünde Ordu defterdarlığına getirilmiş, 1219 yılında ise Rumeli defterdarlığına atanmıştır. 1221’de Zahire Ambarları Eminliği kendisine bağlanmıştır. Bir müddet Şıkk-ı Sâlis defterdarlığını da yapan Ferruh Efendi, 1242 yılında dinî konularda hassas olmadığı gerekçesiyle Bursa’ya sürülmüştür. Ancak tefsirini ikmal edebilmesi için Kadıköy’de

⁷⁰ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 3/9.

⁷¹ Birşık, “Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler”, 214; Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 84.

⁷² Birşık, “Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler”, 214. Ayrıca bk. Mustafa Öztürk, “Türkçe’deki Telif/Tercüme Meallerin Tanıtılması”, *Kur’an’ın Anlaşılmasına Doğru Tefsir ve Toplum* (İstanbul: Ensar Yayınları, ts.), 154.

⁷³ Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 119.

oturmasına izin verilmiştir. Ferruh Efendi, 1256/1840-1841'de vefat etmiş ve Ortaköy'de bulunan Yahya Efendi Dergâhı'nın yanına defnedilmiştir.⁷⁴

Ferruh Efendi, bu tefsirin mukaddimesinde, küçük yaşlarından itibaren değişik tefsirler okuduğunu, bir tefsir tercümesi yapmayı uzun zamandan beri düşündüğünü, bu düşüncesinin sonunda Kâşifî'nin tefsirini tercüme etmeye karar verdiğini ve bu tercümeyle halkın anlayabileceği şekilde yazmaya niyet ettiğini söyler. Ferruh Efendi, *Mevâkib* adını verdiği bu tercümeyle yaparken ayrıca *Terceme-i Tibyân Tefsîri*, *Envârü't-tenzîl*, *el-Keşşaf* 'an hakâ'iki't-tenzîl ve *Lübâbü't-te'vîl* tefsirlerinden de istifade etmiştir.⁷⁵

Mevâkib tefsirinin müellif hattı, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'ndedir. Bu tercümenin dili, üslubu, muhtevası sebebiyle büyük ilgi gördüğünden değişik cilt ve boylarda defalarca basılmıştır. Baskılarda *Tefsîr-i Mevâkib Tercüme-i Mevâhib-i 'Aliyye*, *Mevâkib: Tercüme-i Tefsîr-i Mevâhib*, *Mevâkib Tefsîri*, *Tercüme-i Tefsîr-i Mevâhib*, *el-Mevâkib Tercümetü'l-Mevâhib* isimleri kullanılmıştır. Halk arasında çok yayılan bu tercüme, Süleyman Fâhir tarafından sadeleştirilmiş ve *Mevâkib Tefsîr-i Kur'ân-ı Kerîm ve Meali* adıyla basılmıştır (I-II, İstanbul 1959). Süleyman Fâhir, *Mevâkib* tefsirini sadeleştirirken ekleme ve çıkarmalar yapmıştır.⁷⁶

1.2.1.3. Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin et-Tibyân Fî Tefsîri'l-Kur'ân'ının Tercümesi

Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin (öl. 700/1301) *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı eseri, Arapça bir tefsirdir. Bu eserin Ayıntâbî Muhammed (Mehmet) b. Hamza (öl. 1111/1699) tarafından *Terceme-i Tibyân Tefsîri* adıyla Türkçeye tercüme edildiği iddia edilmiştir.⁷⁷ Yapılan son araştırmalarda ise *Terceme-i Tibyân Tefsîri*'nin Ezdî'nin *et-Tibyân fî tefsîri'l-*

⁷⁴ Birışık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 215; Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 119.

⁷⁵ İsmail Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib* (İstanbul: Matba'a-ı 'Âmire, 1865), 1/2-3.

⁷⁶ Birışık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 216. Ayrıca bk. İshak Doğan, *Osmanlı Müfessirleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 143; Öztürk, "Türkçe'deki Telif/Tercüme Meallerin Tanıtılması", 154; Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 120.

⁷⁷ Birışık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 216.

Kur'ân isimli tefsirinin tercümesi olmadığı ortaya çıkmıştır. Ayıntâbî, diğer birçok müfessir gibi daha önce yazılan tefsirlerden yararlanarak eserini meydana getirmiştir. Ancak, en fazla *Envârü't-tenzîl* ve *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*'dan istifade etmiştir.⁷⁸ Ayıntâbî, Tefsîrî Efendi; Tefsîrî Mehmet Efendi ve Muhammed et-Tefsîrî olarak da bilinmektedir. Nisbesinden de Antepli olduğu belli olan Mehmet Efendi, İstanbul, Sivas ve Trablusşam'da da kalmıştır. Ali Gürânî, Bayram Efendi ve Âmid Medresesi hocalarından dersler almış olan Mehmet Efendi, Sivas'ta bir süre hocalık yapmıştır. Hanefî fakihî olan Ayıntâbî, kelam alanında da çalışmıştır. Bu tefsir tercümesi yanında bir de Beyzâvî üzerine bir haşiye yazmıştır. Ayıntâbî, Padişah IV. Mehmet zamanında Şeyhülislam Minkârîzâde Yahya Efendi'nin talebi üzerine İstanbul'a gelip huzur derslerine katılmıştır. İstanbul'da yedi yıl kaldıktan sonra 1669 yılında Sivas'a dönmüştür. Vefatına (1699) kadar burada Şifâiye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Ayıntâbî Mehmet Efendi, 1823 yılında vefat eden Ayıntâbî Mehmet Münîb Efendi'yle karıştırıldığından pek çok kütüphane kaydında *Terceme-i Tibyân Tefsîri*, Mehmet Münîb Efendi'ye nispet edilmiştir. Padişah IV. Mehmet, huzur derslerine katılan Tefsîrî Mehmet Efendi'den Türkçe bir meal/tefsir yazmasını talep etmiş ve ona dört tane tefsir/cilt, on tane lügat kitabı ve pek çok hediyeler vermiştir. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân* ve *Envârü't-tenzîl*'i çokça mütalaa etmesinden Kur'ân'ın manasına vakıf olan Mehmet Efendi, bu iki tefsiri temel almak suretiyle diğer tefsirlerden de yararlanarak iki yılda bu tefsirini telif etmiştir.⁷⁹ Kendi eliyle iki nüsha yazan Mehmet Efendi, bir nüshayı Padişah IV. Mehmet'e takdim etmiş diğer nüshayı halkın istifadesi için vakfetmiştir (1110/1698). Kütüphanelerde *Tercümetü't-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, *Tercüme-i Tibyân*, *Tefsîr-i Tibyân* adlarıyla tefsirin pek çok nüshası bulunmaktadır. İlk basılan Türkçe tefsir olan *Terceme-i Tibyân Tefsîri*'nin çok sayıda baskısı mevcuttur. Süleyman Fâhir, bu tefsiri özetleyip sadeleştirmiş ve *Kur'ân Meali ve Tefsiri: Tibyân Tefsiri* (I-III, İstanbul 1956, 1963) adıyla yayımlamıştır.

⁷⁸ Recep Arpa, "Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin *Tibyân Tefsiri*: Te'lif mi Tercüme mi?", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2016), 74-76; Esat Özcan, *Eyyübî-Memlûk Döneminde Tefsir (Ezdi Örneği)* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2019), 140-148.

⁷⁹ Özcan, *Eyyübî-Memlûk Döneminde Tefsir (Ezdi Örneği)*, 140-148.

Daha sonra Ahmet Davutoğlu, bu çalışmayı yeniden düzenleyerek dört cilt olarak bastırmıştır (İstanbul 1980, 1987).⁸⁰

1.2.2. Osmanlı Döneminde Yaygın Hale Gelmeyen Türkçe Tefsirler

1.2.2.1. Begavî'nin Me'âlimü't-Tenzîl'inin Tercümeleri

1. Vehbî-i Yemenî Abdülkadir b. Osman Bigavî'nin Tercümesi

Uzun süre Yemen'de ikamet etmesinden dolayı Vehbî-i Yemenî olarak meşhur olan Abdülkadir b. Osman Bigavî, Begavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl* adlı tefsirini *Tefsîrü'l-Kur'ân ve tenvîrü'l-'irfân* adıyla tercüme etmiştir.⁸¹

2. İngiliz Kerîm Efendi'nin Tercümesi

Begavî'nin tefsiri, İngiliz Kerîm Efendi olarak meşhur olan Amasya Akdağlı Kerîm Efendi tarafından da tercüme edilmiştir.⁸²

1.2.2.2. Fahreddin er-Râzî'nin Mefâtihu'l-Gayb'ının Tercümesi

1. Süleyman Tevfik Hüseyin Özzorluoğlu'nun Tercümesi

1865 yılında doğan Süleyman Tevfik, 1939 yılında vefat etmiştir. *Tafsîlü'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* adlı tercümesi, Fahreddin er-Râzî'nin tefsirinden istifadeyle yazılmıştır.⁸³

1.2.2.3. Necmeddin Dâye'nin Bahrü'l-Hakâ'ik'ının Tercümesi

Birçok yazma nüshası bulunan bu tefsirin isim ve nispeti konusunda hatalar söz konusudur. Dâye'nin bu tefsiri ile hocası Necmeddin-i

⁸⁰ İsmail Çalışkan, "Tefsîri Mehmed Efendi'nin Tefsîr-i Tıbyân Adlı Eserinin Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetindeki Yeri ve Dönemin Siyasi-Sosyal Yapısı İçin Anlamı", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I*, ed. Bilal Gökçir vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011), 221-229; Birişik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 222; Öztürk, "Türkçe'deki Telif/Tercüme Meallerin Tanıtılması", 154.

⁸¹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/403; Birişik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 224; Öztürk, "Türkçe'deki Telif/Tercüme Meallerin Tanıtılması", 148; Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 81-83.

⁸² Birişik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 224. Ayrıca bk. Öztürk, "Türkçe'deki Telif/Tercüme Meallerin Tanıtılması", 149.

⁸³ Birişik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 227. Ayrıca bk. Öztürk, "Türkçe'deki Telif/Tercüme Meallerin Tanıtılması", 157.

Kübrâ'nın tefsiri '*Aynü'l-hayât* ve Alâüddevle-i Simnânî'nin çalışması birbirlerine karıştırılmıştır. Kübrâ'ya nispet edilen nüshalar, Dâye'nin tefsir nüshalarıdır. Muhtemelen Kübrâ'nın '*Aynü'l-hayât* adlı tefsirinin herhangi bir nüshası yoktur.⁸⁴

Şâh Muhammed b. Ahmed b. Ebüssuûd es-Siddîkî el-Manastırî, Dâye'nin bu tefsirinin özetini, *Nehriü'd-dekâ'ik fî tercümeti Bahri'l-Hakâ'ik* adıyla Türkçeye çevirmiştir.⁸⁵

Millî kütüphanede bulunan ve 1638 yılında istinsah edilen nüsha (no. 2131) 60 varaktır. 60 varak olması ya eksik ya da tefsirin az bir kısmının tercümesi olduğunu gösterir. Ömer Nasuhi Bilmen, bu tercümenin Necmeddin Kübrâ'nın *Te'vîlât-ı Necmiyye* adlı eserinin özet bir tercümesi olduğunu söyler.⁸⁶

1.2.2.4. Beyzâvî'nin Envârü't-Tenzîl'inin Tercümesi

Manisa Akhisar'da tedris faaliyetlerinde bulunan Ali Efendi el-Birgîvî'nin (öl. 1185/1771) Beyzâvî'nin tefsirini *Tercüme-i Tefsîri'l-Beyzâvî* adıyla Türkçeye çevirdiği belirtilmiş, ancak bu tercümenin özellikleri ve varlığıyla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.⁸⁷

1.2.2.5. Yakub b. Osman el-Gaznevî el-Çerhî'nin Tefsirinin Tercümesi

el-Fâtîha sûresi ile son iki cüzün tefsiriyle ilgili olan bu tefsir, *Tefsîr-i Ya'kûb-i Çerhî*, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtîha ve Sûreti'l-Mülk ilâ âhiri'l-kitâb* adlarıyla bilinmektedir. Gurâbzâde Ahmed en-Nâsîh, bu tefsiri Bağdat valilerinden Vezir İbrahim Paşa'nın isteğiyle tercüme etmiştir (1096/1685).⁸⁸

⁸⁴ Birışık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 229.

⁸⁵ Öztürk, "Türkçe'deki Telif/Tercüme Meallerin Tanıtılması", 149.

⁸⁶ Birışık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 229.

⁸⁷ Birışık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 230. Ayrıca bk. Öztürk, "Türkçe'deki Telif/Tercüme Meallerin Tanıtılması", 149.

⁸⁸ Aydar, "Türkler'de Kur'an Çalışmaları", 172; Birışık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 231.

1.2.2.6. İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ının Tercümesi

Bursevî'nin bu tefsiri Muhammed Ali es-Sâbûnî tarafından *Tenvîrî'l-ezhân min tefsîri Rûhi'l-Beyân* (I-IV, Beyrut-Dımaşk 1410/1988) ismiyle ihtisar edilmiştir. Abdullah Öz ise, Sâbûnî'nin bu ihtisarını *Muhtasar Rûhu'l-Beyân Tefsiri* adıyla tercüme etmiştir (I-X, Damla Yayınevi, İstanbul 1995-1996). Ömer Faruk Hilmi de *Rûhu'l-Beyân Tefsiri: Tam Metin Tercüme* adıyla tercüme etmiştir (Osmanlı Yayınevi, İstanbul, ts.).⁸⁹

SONUÇ

Kur'ân'ı başka dillere tercüme etme ameliyesi, ilk olarak Hz. Peygamber döneminde ve onun onayı ile gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber, çevre ülke krallarına mektuplar göndermiş, bu mektuplarında Kur'ân âyetlerinden istifade etmiş ve mezkûr mektuplarını ilgililere tercüme edecek kişilerle yollamıştır. Ayrıca Selman-ı Fârisî'nin el-Fâtiha'yı Farsçaya tercüme etmesine izin vermiştir. Kur'ân'ın başka dillere tercüme ameliyesi, Hz. Peygamber'den sonra da devam etmiştir. Farklı dilleri konuşan âlimler, Kur'ân'ı ana dillerine tercüme etmişlerdir. Kur'ân'ın başka dillere tercüme işiyle başlayan bu süreç, zamanla farklı dillerde tefsir çalışmalarını da beraberinde getirmiştir.

IX. yüzyılda İslamiyet'le tanışan Türkler, X. yüzyılda kitleler halinde bu dine girmeye başlamışlardır. Türklerdeki ilk Türkçe tercüme ve tefsir çalışmasının bu yüzyılda başladığı tahmin edilmektedir. Eski eserler içinde bir Türkçe el-Fâtiha tefsiri bulunmuş ve bunun X. ya da XI. yüzyılda kaleme alındığı kabul edilmiştir.

Osmanlı döneminde de Türkçe tercüme ve tefsir çalışmaları devam etmiştir. Kuruluş asrında pek çok sûre ve âyet tefsiri yapılmıştır. Medreselerin yaygınlık kazandığı Fatih sonrası dönemde bu iş azalsa da yine de devam etmiştir. Tanzimat'tan sonra kuruluş asrından da daha fazla bir şekilde Türkçe tefsir ve tercüme çalışmaları yapılmıştır.

Osmanlı'daki Türkçe tefsir çalışmaları, teliften çok Arapça ya da Farsça tefsirlerden yapılan Türkçe tercümelelerdir. Bu, genellikle bir sûre, bir ya da birkaç âyet tefsiri şeklinde olmuş; ancak az da olsa Kur'ân'ın

⁸⁹ Birşık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 233.

tamamı Türkçe olarak tefsir edilmiştir. Arapça ve Farsça tefsirlerden yapılan Türkçe tercümelelerde, ilgili tefsirlerde bulunan ve Osmanlı toplumu için gereksiz kabul edilen izahlar çıkarılmış, bunun yerine ilgili tefsirlerde bulunmadığı halde Osmanlı toplumu için faydalı kabul edilen ve genellikle tasavvufî görüşlerden müteşekkil bazı yorumlar tercümelere eklenmiştir. Böylece bir tercümeden çok adaptasyon tercüme ya da telif bir eser diyebileceğimiz eserler ortaya çıkmıştır.

Osmanlı döneminde yapılan tefsir tercümelelerinden sadece üç tefsirin tercümeleleri yaygınlık kazanmıştır. Bunlar, Ebü'l-Leys es-Semerkandî ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin tefsirlerinin tercümeleleri ile Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*'ının tercümesi olduğu iddia edilen *Terceme-i Tibyân Tefsîri* adlı eserdir.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammed. "Osmanlı Dönemine Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası". *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi* 1 (1999), 258-303.
- Alpaydın, Mehmet Akif. *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Âlûsî, Mahmud b. Abdullah. *Rûhu'l-me'ânî*. thk. Ali Abdülbari 'Atıyye. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994-1995.
- Arpa, Recep. "Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin *Tibyân Tefsiri*: Te'lif mi Tercüme mi?". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2016), 55-96.
- Aydar, Hidayet. *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi*. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Aydar, Hidayet. "Osmanlı Tefsir Kültürü Açısından Mühim Bir Eser; Bursa Ulucami 435 Numaralı Tefsir Nüshası". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic* 7/3 (2012), 307-327.
- Aydar, Hidayet. "Türkler'de Kur'an Çalışmaları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999), 159-235.
- Bağdadî, İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-'ârifin, Esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Birişik, Abdulhamit. "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler". *Başlangıçtan*

- Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri Sempozyumu*. 199-240. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012.
- Bursalı, Mehmet Tahir. "Musa Bin Hacı Hüseyin İznîkî". *Türk Yurdu* 6/70 (1914), 2329-2331.
- Bursalı, Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Matba'a-ı 'Âmire, Ali Şükrü Matbaası, 1333/1914-1915, 1338/1919-1920, 1342/1923-1924.
- Bûtî, Muhammed Said Ramazan. *Fıkhü's-sîreti'n-nebeviyye*. Dımaşk: Dârü'l-Fıkr, 25. Basım, 1426/2005-2006.
- Çalışkan, İsmail. "Tefsîrî Mehmed Efendi'nin Tefsîr-i Tibyân Adlı Eserinin Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetindeki Yeri ve Dönemin Siyasi-Sosyal Yapısı İçin Anlamı". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I*. ed. Bilal Gökür vd. 215-240. İstanbul: İlim Yayıma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011.
- Dalkıran, Hasan. *Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî Yûsuf-Ra'd-İbrahim Sûreleri (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Dâvûdî, Muhammed b. Ali. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Demir, Ziya. *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2006.
- Doğan, İshak. *Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Edenevî (Edirnevî), Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Salih b. Muhammed el-Huzzî. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1997.
- Gümüş, Sadrettin. "Kur'an ve Tefsirin Türkçe'ye Çevirisinin Tarihi Süreci". *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri Sempozyumu*. 25-40. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012.
- Hattâb, Enver Mahmud. "Tefsîrî'l-İmâm Ebi'l-Leys es-Semerkandî: Nazarât fî tahkîki ismi'l-kitâb". *Merkezü tefsîr li'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye* (2019), 1-18.
- İbn Kutluboğa, Zeynüddin Kasım. *Tâcü't-terâcim*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1992.
- İsmail Ferruh Efendî. *Tefsîr-i Mevâkıb*. 2 Cilt. İstanbul: Matba'a-ı 'Âmire, 1865.
- Kâtip Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsi'l-'Arabî, ts.

- Kaya, Murat. “Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsîr Çalışmaları”. *Bişkek Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 15-16 (2013), 65-97.
- Kaya, Murat. “Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri”. *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri Sempozyumu*. 301-338. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012.
- M. Hüseyin ez-Zehebî. *et-Tefsîr ve’l-müfessirün*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Olimov, Yunusdjon. *Alaeddin es-Semerkandî’nin Bahrül-Ulûm Adlı Tefsiri ve Kaynakları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Özaydın, Abdülkerim. “Türkler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/474-480. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Özcan, Esat. *Eyyûbî-Memlûk Döneminde Tefsir (Ezdi Örneği)*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2019.
- Özkan, Mustafa. “Eski Anadolu Türkçesinde Yapılan Sure Tefsirleri ve Üveys b. Hoca Osmân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ’nın Amme Cüzü Tefsiri”. *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*. ed. Mustafa Özkan - Enfel Doğan. 315-368. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2010.
- Öztürk, Mustafa. *Osmanlı Tefsir Mirası*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Öztürk, Mustafa. “Türkçe’deki Telif/Tercüme Meallerin Tanıtılması”. *Kur’an’ın Anlaşılmasına Doğru Tefsir ve Toplum*. 149-201. İstanbul: Ensar Yayınları, ts.
- Paçacı, Mehmet. “Osmanlı Medresesinde Tefsir Öğretiminin Yeri ve Tefsirin Çağdaşlıkla Karşılaşması”. *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-*. 63-89. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, 2011.
- Pak, Süleyman. “Abdülmeçîd b. Nasûh b. İsrail Amâsî’nin Tefsir İlmine Katkıları”. *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu*. 1/235-248. Amasya: y.y., 2017.
- Pak, Süleyman. “Tokatlı Bir Müfessir: Muhyiddin Muhammed İbn İbrahim Niksari’nin Tefsir İlmine Katkıları (İhlas Suresi Tefsiri Örneği)”. *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*. 3/243-257. Tokat: y.y., 2017.
- Savab, Salih Yahya. “Bahrül-Ulûm’ leyse ismen sahîhan li-tefsîri Ebi’l-Leys

- es-Semerkandî”. *Mültekâ ehli't-tefsîr*. Erişim 18 Ocak 2020. <https://vb.tafsir.net/tafsir4199/#.XoY8h4gzaMo>
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*. çev. Mahmud Fehmî Hicâzî. 10 Cilt. Riyad: y.y, 1991.
- Şehhâte, Abdullah Mahmud. *Târîhu'l-Kur'ân ve't-tefsîr*. Kahire: y.y., 1972.
- Taş, İsmail. *15. Yüzyıla Ait “Enfesü'l-Cevâhir” Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Mûsâ İznikî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31218-219/. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Yazıcı, İshak. “Semerkandî, Ebü'l-Leys”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36473-475/. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Yazıcı, İshak. “Tefsiru Ebi'l-Leys Tercemeleri Hakkında Kısa Bir Araştırma”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1992), 79-83.
- Ziriklî, Hayrüddin b. Mahmud. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-'İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.